

Марија Борикић

ФАНТАСТИКА У ПРИПОВЕТКАМА МИЛОВАНА Ћ. ГЛИШИЋА

Фантастичну компоненту Глишићевог дела треба сагледавати у додиру са основним одредницама фантастике карактеристичним за српски реализам, али, истовремено, та фантастика је увек утемељена у фолклорном наслеђу, односно у фолклорној имагинацији. Њена реалистичка димензија изражава се у њеној доминантној функцији стварања тзв. „илузије веродостојности“ (а не стварања слике натприродног света!), при чему то по потреби подразумева и приказивање фикционалних феномена представљене реалности: стога у ауторовој прози најчешће срећемо фантастику с кључем, тј. фантастичке фрагменте који углавном имају рационално-логично објашњење. Њена суштинска одређеност фолклорним наслеђем огледа се управо у томе што грађу налази у усменим предањима и легендама, митолошким, окултним и магијским представама, веровањима и обредима које та предања у себи садрже. Стога се фантастика у Глишићевом делу, чак и када додирује типолошке обрасце хорор или ониричке фантастике (карактеристичне како за европску тако и за нашу књижевност тога времена), увек превасходно реализује као фолклорна фантастика.

У приповеци „Глава шећера“ (1875), најуспелије је приказано како се традиционалним силама подземља (пакла) прикључују силе израсле из секуларизације света. У „Глави шећера“ сви су елементи у функцији сатиричне критике друштвене стварности, чак и фолклорно фантастични. На почетку и на крају приповетке Глишић је уметнуо две фантастичне сце-

не. У првој сцени се у глуво доба ноћи на Петровом виру јавља црно дете, напада јунака приче Радана Радановића и начиње главу шећера коју овај носи капетану. У другој сцени, опет ноћу и на води, црно дете се по други пут јавља и доводи јунака до потпуног душевног растројства, те он баца у воду окрњену главу шећера. Између те две фантастичне сцене одвија се реалистички приказана драма сељака Радана Радановића, па се прва сцена доживљава као сигнал зла из тајанствене сфере оностраног, а друга као коначни печат зла на судбини трагичног јунака.

Демонско зло приказано у лику црног детета метафора је за реално друштвено зло, а застрашујући призори се стављају уз предмет обраде да га што боље истакну. Сама глава шећера има улогу медијатора између реалног и идеалног света. Она је реални предмет којим капетан узима мито од сељака и знак је друштвеног зла, али је истовремено и магични предмет који је посредник демонског зла међу људима. Сви остали елементи од којих су сачињени фантастични призори стабилизирани су према фолклорном обрасцу, подсећајући највише на народно веровање у нечисту децу. Код Глишића, а и иначе, са безбрижним људима, са спадалима и са веселјацима, нечисте силе не губе време. Оне одабирају забринуте, погружене, несрећом обузете људе. Људе сличне Радану Радановићу, том несрећнику који се покушава измигољити из зелене паукове мреже. Њему поноћна приказа наговештава неизбежну пропаст, којом, са главом шећера у рукама, у сусрет срља.

С обзиром на то да се натприродне појаве увек доводе у питање када се ради о њиховој реалној остварљивости, потребно је испитати у каквим се ситуацијама налазио Радан Радановић пре сусрета са црним дететом. Полазећи од чињенице да је јунак ове приповетке од самог почетка притиснут дугови-

ма према сеоском каишару Давиду Узловићу, схватамо да је окупиран мислима како вратити дуг и спасити се добоша. Са таквим мислима Радан Радановић одлази у механу када је већ било близу поноћи и започиње разговор са сељацима. У механи ће се, поред осталог, испредати разне анегдоте о некаквим чудним догађајима, а те епизоде су такође проткане сујеверјем и празноверицама. Таква је, рецимо, анегдота о Петровом виру и анегдота о судбини каква чека интережџије какав је Давид Узловић. Поткрепљен вином и причама из механе, Радан полази на пут после поноћи и тада се дешава његов сусрет са црним дететом. Узевши у обзир чиниоце који су претходили сусрету (утицај вина и прича из механе) сасвим оправдано можемо сумњати у Раданово привиђење, тако да, по типологији Цветана Тодорова, ову појаву можемо посматрати као чудну. Када је реч о другој сцени „приказивања“ црног детета, поред Радана појављује се и његов кум Мата који је „сведок“ догађају. Међутим, он је само условно речено сведок јер ни у једном тренутку не тврди да је видео црно дете. По свему судећи, можемо претпоставити да је Радан Радановић као социјално угрожена личност био психички подложен деловању локалних предања којих се у механи наслушао у очи поласка на пут.

Најуспелија приповетка, када је реч о манифестацијама народног веровања у онострани свет, свакако је приповетка „После деведесет година“. Основу ове приповетке чини народно веровање о постојању вампира чији зао дух убија људе.

Причу о вампирима Глишић је везао за село Зарожје у чијој се воденици не може задржати воденичар, будући да сваки страда од вампира Саве Савановића, сахрањеног пре деведесет година у Кривој јарузи под рачвастим брестом. Глишић говори како у народу постоји веровање да се до гроба вампи-

ра може доћи враним коњем без белега, који уз то мора бити неушкопљен, а за ефикасну борбу са вампиром потребно је добро зашиљен глогов колац и вода ацијазма. Сељацима из Зарожја о месту где је сахрањен вампир говори баба Мирјана. Њена прича је информативно сува, без чари и надахнућа, она нема драж приповедања бајке што би се могло од ње очекивати. Глишић је приповетку склопио по угледу на бајку, а вампирски лик Саве Савановића по узору на народно веровање (Радин 1997: 68). Саву Савановића, Глишић је сместио у природно окружење, ослањајући се на народно веровање.

Тематски круг најпопуларније српске вампиристичке приповетке склопљен је око љубавне драме са малим изгледом за срећни завршетак. Између сиромашног младића Страхине и богате девојке Радојке родила се љубав. Радојкин отац неће кћерку да да за сиромаша. Страхине, можда у жељи да се докаже, одлучује да помогне Зарожанима тако што ће преспавати у уклетој воденици и убити вампира. Овај његов поступак може се посматрати као обред иницијације, јер је Страхине, након што је остварио оно што је наумио, на послетку добио руку кћерке Живана Душмана. Сама структура приповетке слична је са структуром бајке. Јунак Глишићеве приповетке је припадник нижег слоја, који тежи ка остварењу идеала, а то је брак са Радојком и бори се са нечастивом силом. Захваљујући оваквом поклапању са бајком, мотив вампира постао је део фабуле, а сам вампир књижевни лик.

Глишићев Сава Савановић повампири се зато што је за живота био рђав човек; по изгледу висок, а по потреби расте, у лицу је црвен као да ће му крв про капати из очију, креће се нечујно и носи бели покров преко рамена, појављује се у глуво доба у воденици која је смештена у гудури. Он људе притиска и дави те они ујутру освану мртви (Радин 1997: 72).

Глишић је у приповеткама ове врсте више обраћао пажњу на описе природе, него што је природу описивао у идиличним приповеткама сеоског живота где би то можда било логичније. Описи средине, у приповеткама са фолклорно-фантастичном тематиком, Глишићу су послужили да у читаоцима изазове језу, неугодност и страх.

И време које Глишић узима има функцију узнемиравања читаоачеве свести. Наравно, све фантастичне (или натприродне) приказе дешавају се иза поноћи, а трају до зоре, тј. док први петли не запевају.

Када је створио идеалну атмосферу за изазивање језе и страха, Глишић на сцену изводи Саву Савановића, који је највеће зло Зарожја, да се сукоби са Страхинјом. Страхинја успева да се извуче и сазна име вампира који је толику штету начинио Зарожанима. Уништавање вампира одиграва се по свим прописима из народног веровања. Вампиров гроб препознаје „непочишћени“ вранац без белега; гроб се затим раскопава и у њему открива вампир како лежи читав читавцит, надувен као мешина, са претуреном ногом преко ноге и са једним оком отвореним; тада се вампирово тело пробада глоговим колцем и при томе се пази да крв кога не пошкропи и да из вампирових уста не излети „прамичак“ у облику лептира; на крају се на тело вампира набацује глогово трње па се гроб затрпава. С обзиром на то да до краја приповетке нема рационалног објашњења описаних појава, ову приповетку, по типологији Цветана Тодорова, описани догађаји су фантастични. Међутим, Глишићева приповетка „испричана је са фином дозом хумора“ и „сва одише тајанством ирационалних сила“ (Живковић 1977: 222). Глишић већ на самом почетку приповетке помало иронично говори о сујеверју Зарожана и о бројним ритуалима које су изводили не би ли одобровољили „више силе“. Овај иронични призив који

је приметан на почетку приповетке могао би бити показатељ тога да Глишић можда и није био сујеверан човек, па је читаву приповетку искористио да би се на један безазлен начин подсмехнуо сујеверном српском народу.

Када је реч о приповеткама „Ноћ на мосту“ и „Награисао“, по питању фантастичних манифестација можемо повући паралелу. Наиме, и у приповеци „Ноћ на мосту“ и у приповеци „Награисао“ главни јунаци „западају“ у болест након што су доживели сусрет са некаквим нечастивим силама. Приповетка „Ноћ на мосту“ прича је о митском веровању да постоје чини, амајлије, записи, врачања, слабости, џинови који под тајанственим околностима играју коло на одређеном месту крштене земље, па ко ту нагази бива устрељен (Пижурица 1997: 413). Причу у облику бајке – гатке – прича кум Иван, а како је ту причу о свом удесу причао много пута, писац наводи да ју је и он сам запамтио те је читаоцима предочава. Јунак приповетке, кум Иван, наводи да је нагазио негде на некакво нечастиво коло које нико није смео дотаћи, па је заслабио, тј. укочила му се десна нога и лева рука. Кум Иван је дуго лежао и над њим су извођене бројне обредне, празноверне и религијске церемоније, но њему то ништа није помогло.

Међутим, неки чича Сретен из Лекића, сетио се неког Новака из Чучуга, да овај прави записе и чини болесницима и невољницима, па наговори укућане да му понесу кум Иванову „белегу“ не би ли Ивану направио запис и помогао му. Тако и ураде. Новак који је и сам био некада „нечист човек“, од некаквог хоће из Босне научио је да гради записе. Пошто саслуша „белег“ о кум Ивановој, утврди од чега је занемоћао кум Иван, напише му и да три записа. С једног наложи да се напије воде на дрвљанику пошто се сунце смири, другим, пак, да се окади, а трећи треба да понесе у

за се и да га укућани однесу уочи младог петка на стару ћуприју „под Ћ-ским висом“ да ту преноћи. Затим му казује „да се није шалом шалио да што проговори или да се макне“. Тек тада ће оздравити.

Сељаци не имаше другог избора па га послушаше и однесоше кум Ивана на мост. Тако је кум Иван читаве ноћи на старом мосту био сведок разних нечастивих манифестација, док се пој петлова није зачуо у зору. Кум Иван је после те ноћи оздравио, а када се окренуо да види шта је нечастива сила обесила о мост, видео је да виси један миш обешен о коњску длаку. Фолклорно-фантастични материјал на коме се приповетка темељи веома је богат и разноврстан, само је доста хетерогено стилизован (Радин 1997: 108). Стиче се утисак да је неискусни Глишић желео да већ у својој првој фантастичној приповеци одмах покаже читав репертоар фолклорне фантастике којом је располагао. Према мишљењу Ане Радин (1997: 108–109), Глишић при томе још увек није добро владао реалистичком методом одабирања грађе и њене књижевне обраде, па је у блиску везу доводио демонска бића различитог порекла и стилизовао их доста слободно и онда када за то није имао мотивацијског оправдања. Међу приказима које се те ноћи јављају кум Ивану има и џинова налик вампирима, сабласти које подсећају на ђаволе, црне деце са реповим, неидентификованих авети што гризу, гребу и шкљоцају зубима, црног јарета са дугачким репом како скаче на стражњим ногама и лети попут куршума, пластова сена што расту у висину и подижу мост над реком; најзад, ту је и једна грдоба са букагијама, са устима више обрва и оком испод носа која је интересантна „као наговештај надреалистичке фантастике апсурда и гротеске“ (Радин 1997: 109).

Сам јунак уноси иронију у сопствене фантастичне доживљаје када се, након ноћи проведене на мосту, враћа

на место свог фантастичног доживљаја и затиче само миша обешеног о коњској длаци на ексерчићу. Глишић и овде вешто заобилази исказивање личног веровања у те догађаје, јер и овога пута причу преноси из друге руке, тј. преноси је онако како говори кум Иван. Глишић већ у прву приповетку фолклорно-фантастичног типа уводи психички „лабилног“ јунака који ће постати карактеролошки прототип у епоси реализма.

По типологији Цветана Тодорова, доживљаји у приповеткама „Ноћ на мосту“ и „Награисао“ подводе се под жанр чудног јер се у обзир узимају околности које су претходиле натприродним привиђењима, а које су, може се рећи, психолошке природе.

Литература

Извор:

- 1) Милован Глишић, *Приповетке*, Београд, 1973.

Општа литература:

- 2) Сава Дамјанов, *Апокрифна историја српске [пост]модерне*, Београд, 2008.
- 3) Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.
- 4) Душан Иванић, „Фантастика у српској књижевности 18. и 19. вијека“, у: *Модел књижевног говора*, Београд, 1990.
- 5) Душан Иванић, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996.
- 6) Предраг Палавестра, „Критичке одлике српске фантастике“, предговор у: *Књига српске фантастике*, избор и предговор П. Палавестра, Београд, 1989.
- 7) Ана Радин, *Мотиви вампира у миту и књижевности*, Београд, 1996.

- 8) Цветан Тодоров, *Увод у фантастичну књижевност*, прев. А. Манчић-Милић, Београд, 1987.

Посебна литература:

- 9) Драгољуб Зорић, *Живот и дело Милована Ђ. Глишића*, Ваљево, 1991.
- 10) Душан Иванић, *Свијет и прича (О приповедању и приповедачима у српској књижевности)*, Београд, 2002.
- 11) Милован Ђ. Глишић: *споменица о 150-годишњици рођења*, приредио Велибор Берко Савић, Ваљево, 1997.